

Audyty religijny w perspektywie islamu – wybrane zagadnienia

JACEK ADAMEK *, JOANNA KOGUT **

Streszczenie

Celem artykułu jest rozpoznanie specyficznych cech audytu religijnego, sprawowanego w muzułmańskich instytucjach finansowych. Tezą opracowania staje się twierdzenie, wskazujące, że tożsamość kulturowa (religijna) opisująca przestrzeń realizacji funkcji przypisanych procesom audytu decyduje o ich treści i zakresie. Osiągnięciu wyznaczonego celu oraz weryfikacji postawionej tezy podporządkowano układ artykułu oraz wykorzystane metody badawcze obejmujące studia literatury tematu oraz analizę opisową i porównawczą. W treści artykułu, poza wstępem i zakończeniem, wyodrębniono trzy jego elementy, poświęcone zagadnieniom: a) istoty audytu religijnego muzułmańskich instytucji finansowych, b) sylwetki audytora realizującego zadania omawianego audytu oraz c) wyzwań jakie przed audytem religijnym stawiają współczesne uwarunkowania i dynamika rozwoju finansów muzułmańskich. W wyniku przeprowadzonych badań potwierdzono postawioną tezę, stwierdzając, że islam, rozpatrywany jako czynnik kształtujący instytucjonalną, kulturową i społeczno-ekonomiczną przestrzeń działania muzułmańskich instytucji finansowych, decyduje o istocie, funkcjach i zakresie sprawowanego w nich audytu. Walorem publikacji jest skupienie jej treści na rzadko podejmowanej w krajowej literaturze przedmiotu problematyce audytu religijnego sprawowanego w środowisku islamu.

Słowa kluczowe: islam, audyt, audyt religijny.

Abstract

Religious audit in the Islamic perspective – selected issues

The purpose of the article is to identify the specific characteristics of religious audit performed in Muslim financial institutions. The thesis put forward in the study is that cultural (religious) identity, determining the space in which the functions assigned to audit processes are realized, determines their content and scope. The layout of the article and the applied research methods, including the subject literature studies and also the descriptive and comparative analysis were focused on obtaining the defined research purpose and verifying the specified thesis. The article, apart from the introduction and conclusion, is divided into three parts devoted to the following problems: a/the nature of religious audit performed by Muslim financial institutions, b/the profile of the auditor carrying out the audit and c/the challenges faced by religious audit due to current determinants and dynamics of Muslim finance development. As a result of the conducted research the above presented thesis was positively verified by observing that Islam, regarded as a factor influencing the institutional, cultural and socio-economic space in which Muslim financial

---

* Dr hab. Jacek Adamek, prof. UE, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, Katedra Finansów i Rachunkowości, jacek.adamek@ue.wroc.pl

** Dr Joanna Kogut, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, Katedra Finansów i Rachunkowości, joanna.kogut@ue.wroc.pl

institutions are functioning, determines the nature, functions and scope of the audit they perform. The value of the publication is its focus on the question rarely discussed in the national literature of the subject, i.e. religious audit performed in Islamic space.

Keywords: Islam, audit, Shariah audit.

Wstęp

Współczesna historia finansów muzułmańskich, a zarazem muzułmańskich instytucji finansowych (MIF), rozpoczyna się na początku lat 60. ubiegłego wieku. To właśnie w 1962 roku, w Egipcie, powołano do życia bank oszczędnościowy Mit Ghamr¹, oferujący produkty i usługi finansowe zgodne z zasadami muzułmańskiego prawa – szariatu². Podmiot ten został w 1972 roku inkorporowany przez pierwszego w Afryce, działającego do dnia dzisiejszego, przedstawiciela idei *social banking* – Nasr Social Bank. Z kolei na kontynencie azjatyckim, w 1963 roku w Malezji, utworzono Lembaga Urusan dan Tabung Haji (fundusz oszczędnościowy dla pielgrzymów), który oferując usługi związane z gromadzeniem środków przeznaczanych na finansowanie pielgrzymek do Mekki, traktowany jest jako pionier finansów muzułmańskich w tamtym regionie świata. Od tego okresu jesteśmy świadkami dynamicznego rozwoju idei finansów muzułmańskich wraz z ilościowym i jakościowym wzrostem ich reprezentantów, lokowanych w sektorze bankowym, ubezpieczeniowym czy *wealth management*, prowadzących swą działalność w każdym regionie świata.

Według danych *State of the Global Islamic Economy Raport 2017/2018* (2017, s. 62) na świecie działa 1291 MIF, funkcjonujących w różnych państwach i na różnych kontynentach. Wartość aktywów finansowego segmentu gospodarki *halal* sięgnęła w 2016 roku kwoty 2,202 bln. USD, a jego części bankowej 1,599 bln. USD. Zakłada się, że aktywa tzw. finansów muzułmańskich w 2022 roku osiągną poziom 3,782 bln. USD. 64% tej kwoty – tj. 2,439 bln. USD będą stanowiły aktywa bankowe.

Dynamiczny rozwój finansów muzułmańskich, rozpatrywany zarówno przez pryzmat liczby MIF, jak i wartości ich aktywów, realizowany jest w środowisku, które w sposób naturalny kształtowane jest przez zespół norm wpływających z religijnej doktryny islamu.

---

¹ W piśmiennictwie dotyczącym najnowszej historii finansów muzułmańskich podmiot ten traktuje się jako pioniera, inicjującego współczesny rozwój instytucji oferujących tzw. bezodsetkowe produkty finansowe. Zob. np. Werde (2000), Iqbal, Mirakhor (2011), Iqbal, Molyneux (2016).

² Zgodnie z opiniami większości muzułmańskich uczonych źródłem szariatu są: Koran – Słowo Boże, *sunna* – praktyka Proroka, *idźma* – konsensus i *kijas* – analogia. Ortodoksyjne odłamy muzułmanów odrzucają *idźmę* i *kijas*, uznając tylko Koran i *sunnę*, z kolei najbardziej liberalne z nich dodają jeszcze piąte źródło – *raj* – (dosłownie ‘sąd własny, opinia własna’) oznaczające rozumowanie, za pomocą którego dawni uczeni uzupełniali przepisy Koranu i *sunny* dla „dopracowania systemu prawnego”. Wśród cech szariatu wskazuje się jego religijne pochodzenie (‘Boski charakter’) i ścisłą (według niektórych nierozzerwalną) więź przepisów prawa z muzułmańską teologią, normami moralnymi, przepisami kultu i normami islamu w ogóle. Szerzej m.in. Sadowski (2003).

Doktryna ta, definiując społeczno-ekonomiczne i instytucjonalne otoczenie działania tych pośredników, stawia przed nimi specyficzną wiązkę zadań, przypisując im odpowiedzialność za ich realizację. Jak stwierdzają D. Abdullah i R. Pillai (za Yaacob, 2012, s. 2670), „na muzułmańskie instytucje finansowe nakłada się większe obowiązki, a jako powiernicy ponoszą one większą odpowiedzialność wobec swych interesariuszy niż podmioty konwencjonalne”. Konsekwencją takiego założenia staje się wymóg, a zarazem oczekiwanie, iż funkcjonujący w MIF model ładu korporacyjnego³, przyjmowana i realizowana polityka tych instytucji oraz stosowane w nich procedury pozostaną w pełnej zgodzie⁴ z „formą, duchem i treścią islamu” (Yaacob, 2012, s. 2670). Na straży tych wartości, jak również na straży interesów szerokiego otoczenia MIF stoi nadzór religijny wraz z jego elementem, tworzonym przez audyt religijny.

Problematyka audytu religijnego będąca przedmiotem rozważań zarówno praktyków, jak i naukowców zajmujących się tym zagadnieniem obejmuje zróżnicowaną tematykę, łączoną np. z jego istotą, organizacją, znaczeniem dla koncepcji finansów muzułmańskich, procesem standaryzacji, czy rolą audytora sprawującego swe funkcje w środowisku kształtowanym przez normy islamu. Wraz z ekspansją geograficzną oraz rozwojem tzw. gospodarki *halal* i jej elementu, tworzonoego przez sektor finansów muzułmańskich, coraz szersze zainteresowanie tą częścią światowej struktury gospodarczej wykazuje „świat Zachodu”, pragnący m.in. zrozumieć i poprawnie zinterpretować zasady oraz uwarunkowania jej działania. W nurt ten wpisuje się poniższe opracowanie, którego celem jest rozpoznanie specyficznych cech audytu religijnego, sprawowanego w muzułmańskich instytucjach finansowych.

W swoim założeniu artykuł ma z jednej strony wypełnić lukę poznawczą obserwowaną w krajowych opracowaniach poświęconych tej tematyce, z drugiej zaś ukazać wielowymiarowość oblicz audytu.

---

³ W perspektywie islamu ład korporacyjny i jego element w postaci nadzoru religijnego traktuje się jako sformalizowany system oparty na idei odpowiedzialności, umożliwiający (Kasri, 2009, s. 2):

- a) stworzenie zbioru ustaleń organizacyjnych, w ramach których zarządzanie muzułmańską instytucją finansową jest zgodne z oczekiwaniami jej interesariuszy,
- b) zapewnienie odpowiednich bodźców, kierowanych do organów nadzorczo-zarządczych muzułmańskiej instytucji finansowej, sprzyjających realizacji wyznaczonych celów (właściwych dla wszystkich interesariuszy) oraz ułatwiających skuteczny monitoring dokonań, co w ostateczności ma sprzyjać zwiększeniu efektywności wykorzystania zasobów tego podmiotu,
- c) zapewnienie zgodności działalności muzułmańskiej instytucji finansowej z obowiązującym ją prawem szariat.

⁴ Zgodność działań MIF z nakazami szariat wskazuje, że realizowane przez nie transakcje:

- a) nie będą oparte na tzw. produktach odsetkowych,
- b) nie będą oderwane od realnej aktywności gospodarczej,
- c) nie będą oparte na wyzysku jednej z ich stron oraz
- d) nie będą dotyczyć i wiązać się z finansowaniem zakazanych w islamie działań (np. produkcją napojów alkoholowych).

Szerzej Grias, Pellegrini (2016, s. 1–2), Ayub (2007, s. 43–96), Iqbal, Mirakhor (2011), Iqbal, Molyneux (2016, s. 6–15).

Tezą opracowania staje się twierdzenie, wskazujące, że tożsamość kulturowa (religijna) opisująca przestrzeń realizacji funkcji przypisanych procesom audytu decyduje o ich treści i zakresie. Osiągnięciu wyznaczonego celu oraz weryfikacji postawionej tezy podporządkowano układ artykułu oraz wykorzystane metody badawcze obejmujące studia literatury przedmiotu oraz analizę opisową i porównawczą. W treści artykułu, poza wstępem i podsumowaniem, wyodrębniono trzy elementy, poświęcone zagadnieniom: istoty audytu religijnego muźulmańskich instytucji finansowych, sylwetki audytora realizującego zadania omawianego audytu oraz wyzwań, jakie przed audytem religijnym definiują współczesne uwarunkowania i dynamika rozwoju finansów muźulmańskich.

1. Istota audytu religijnego w muźulmańskich instytucjach finansowych

Nadzór religijny nad prowadzoną działalnością postrzega się jako jedną z najbardziej istotnych różnic między muźulmańską a konwencjonalną formą pośrednictwa finansowego. W optyce muźulmańskich instytucji finansowych (jak również ich otoczenia), traktuje się go, jako instrument kształtujący pożądane zachowania i dokonania tych podmiotów, a także narzędzie oceny i weryfikacji zgodności ich działań z normami i celami szariatu⁵. S.N. Garas i Ch. Pierce (2010, s. 388–389) wskazują, iż waga nadzoru religijnego dla gospodarki *halal* i funkcjonujących w niej pośredników finansowych, wynika z jego znaczenia religijnego, społecznego, ekonomicznego, prawnego i kierowniczo-nadzorczo-kontrolnego. I tak, siła religijna i społeczna wypływa z zaufania interesariuszy do znawców tzw. prawa koranicznego, którzy poprzez proces pojmowania, interpretowania i komunikowania zasad i regulacji szariatu kształtują odpowiednie postawy i zachowania członków *ummy*⁶ oraz muźulmańskich pośredników finansowych. Ekonomiczne znaczenie nadzoru religijnego jest z kolei pochodną założenia, zgodnie z którym MIF mogą wykazywać zdolność kreowania dochodów tylko wtedy, gdy ich aktywność znajduje akceptację tego nadzoru, zaś znaczenie prawne oraz kierowniczo-nadzorczo-kontrolne wynika ze zróżnicowania jego umiejscowienia i roli przypisywanej mu przez regulatorów.

Analiza i ocena środowiska funkcjonowania MIF, a także założeń oraz celów ich działania, w naturalny sposób podporządkowujących się normom religijnym kształtującym operacyjny obraz aktywności i dokonań (przybierających postać nie tylko materialną/finansową, ale i duchową/transcendentalną), prowadzi nas do wniosku, że audyt religijny, obok zadań i funkcji przypisywanych procesowi konwencjonalnego audytu, skupiać się musi na obszarach i zagadnieniach niedostrzeganych przez tradycyjny (tzw.

---

⁵ Np. R. Grassa (2013, s. 335) wskazuje, że jest on unikalnym elementem i cechą ładu korporacyjnego w muźulmańskiej architekturze finansowej, skupionym na aspektach religijnych i „muźulmańskości” pośredników finansowych.

⁶ *Umma* – pojęcie oznaczające grupę osób, społeczność, naród. W ujęciu religijnym, odnoszonym do islamu, oznacza wspólnotę wszystkich muźulmanów.

zachodni) audyt finansowy. Dowodem potwierdzającym powyższą tezę będzie przegląd definicji oraz wyróżników muzułmańskiej koncepcji audytu, będącego krytycznym elementem nadzoru religijnego.

Dokonując przeglądu literatury tematu odnajdujemy wiele prób określenia istoty audytu religijnego⁷. Na przykład R. Haniffa (2010, s. 109 i n.) stwierdza, że audyt religijny to badanie zgodności działań MIF z szariatem we wszystkich wymiarach. Audyt ten skupia się w szczególności na sprawozdawczości finansowej i elementach operacyjnych, takich jak: produkty, wspierające je technologie, procesy, ludzie, realizowane polityki, dokumentacje, procedury i inne działania, niosących ryzyko ich niedostosowania do nakazów i zakazów wypływających z zasad szariatu. W opinii tej autorki audyt ów jest ciągłym w czasie procesem pozyskiwania i obiektywnej weryfikacji dowodów, opisujących religijną i społeczno-ekonomiczną aktywność MIF, realizowanym celem ustalenia stopnia i poprawności odzwierciedlenia tych działań i ich efektów w obowiązujących muzułmańskich pośredników finansowych ramach sprawozdawczości finansowej oraz spełnieniu przez MIF kryteriów wypływających z zasad szariatu i rekomendacji Rad szariatu.

H. Uddin i in. (2013, s. 9) uważają, że w optyce islamu audyt jest procesem obserwacji, badania i przeglądu operacji, kontroli i raportowania transakcji oraz działań je korygujących, pozostających w zgodzie z muzułmańską jurysprudencją, realizowanym w celu dostarczenia użytecznych, rzetelnych i terminowych informacji sprawozdawczych wykorzystywanych w procesach decyzyjnych.

Z kolei AAOIFI⁸ (2010), w swym standardzie nr 3, kształtującym pożądane praktyki ładu korporacyjnego w MIF, wskazuje, że podstawowym zadaniem oceny zgodności religijnej jest pozyskanie przekonania, że zarządzający MIF, wypełniając swe obowiązki, pozostają w zgodzie z nakazami szariatu oraz dyspozycjami wydawanymi przez wewnętrzne organy ładu religijnego muzułmańskiego pośrednika finansowego.

Poszerzeniem możliwości interpretacji muzułmańskiej koncepcji audytu może być wskazanie atrybutów, tworzących z jednej strony bazę jego założeń, z drugiej zaś, definiujących przestrzeń, w której realizuje on przypisane mu zadania. I tak, fundament audytu religijnego staje się (Uddin i in., 2013, s. 10):

- dogmat, według którego Allah jest jedynym stwórcą i właścicielem wszechrzeczy, a człowiek jako powiernik ponosi przed Nim odpowiedzialność za ich wykorzystanie;
- jego oparcie na normach moralnych, promujących: bojaźń przed Bogiem, uczciwość, zaufanie, dotrzymywanie obietnic, współpracę i wybaczenie;
- wskazanie, że zasady tego audytu wypływają ze źródeł muzułmańskiej jurysprudencki i są one w swej treści doskonałe, trwałe i kompleksowe;
- twierdzenie, iż odnosi się on do praktyk zgodnych z muzułmańskimi normami prawa, którym można nadać miano *halal*, unikając zarazem praktyk niedozwolonych, złych, opisywanych atrybutem *haram*;

⁷ Zob. np. Shafii i in. (2015), Laahasna i in. (2013), Yaacob (2012).

⁸ *Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institution*.

- traktowanie go jako instrumentu akcentującego behawioralne aspekty aktywności gospodarczej człowieka, stojący na straży zgodności jego zachowań i działań z zasadami i normami islamu oraz
- objęcie jego ramami zarówno aspektów materialnych, jak i duchowych, wykraczających poza życie doczesne człowieka i fizyczne konsekwencje jego dokonań.

Prezentację sedna audytu religijnego sprawowanego w MIF uzupełnia zestawienie ukazujące podstawowe różnice między konwencjonalnym, zachodnim rozumieniem jego istoty, łączonej z tzw. audytem finansowym, a wyróżnikami właściwymi dla spojrzenia przyjmującego religijno-społeczno-ekonomiczny punkt widzenia islamu (zob. tab. 1).

Tabela 1. Audyt – spojrzenie tradycyjne vs muzułmańskie

Kategoria	Audyt – spojrzenie tradycyjne (zachodnie)	Audyt – spojrzenie muzułmańskie
Definicja	Kompleksowe badanie i ocena sprawozdań finansowych przygotowanych przez osoby trzecie.	Szacowanie, sprawdzanie i monitorowanie aktywności jednostki w obszarze kompletności oraz poprawności prowadzonych rachunków, odzwierciedlających jej czyny/dokonań, oceniane z punktu widzenia ich zgodności z nauką i prawem islamu.
Kwalifikacje audytora ^a	Wykształcenie akademickie, posiadanie kwalifikacji zawodowych i moralnych.	<i>Muhtasib</i> (audytor) musi posiadać wykształcenie akademickie oraz wiedzę z zakresu prawa szariatu, kwalifikacje zawodowe muszą być wsparte atrybutami moralnymi/etycznymi zgodnymi z kodem islamu.
Odpowiedzialność audytora (w sensie <i>responsibility</i> ^b)	Po pierwsze, audytor przyjmuje odpowiedzialność wobec swoich klientów, którzy są właścicielami podmiotu. Nie przyjmuje on odpowiedzialności wobec kredytodawców/pożyczkodawców, nie jest także odpowiedzialny za bezpieczeństwo pożyczonych jednostce pieniędzy.	W świetle nauki islamu jak i praktyki działania audytora religijnego we wczesnym społeczeństwie muzułmańskim, <i>muhtasib</i> ponosił odpowiedzialność wobec kredytodawców/pożyczkodawców, oceniał sposób zarządzania zasobami podmiotu oraz raportował jego zgodność z szariatem.
Obowiązki audytora	Badanie sprawozdań finansowych wpływające z warunków nawiązanej umowy.	Ponoszenie odpowiedzialności za wszystkie niekorzystne zdarzenia i ich konsekwencje powstające w toku prowadzenia audytu, chyba, że są one skutkiem umyślnego działania jego zlecniodawcy (<i>muhtasib</i> musiał wyrównać na jego rzecz szkody wynikające z zaniedbania obowiązków na nim ciążących).

Kategoria	Audyty – spojrzenie tradycyjne (zachodnie)	Audyty – spojrzenie muzułmańskie
Zarządzanie (<i>governance</i>)	Kształtowane przez zasady i reguły audytu i rachunkowości, wyrażane m.in. standardami o charakterze ponadnarodowym (MSR/MSSF/IFAC).	Kształtowane przez Koran, <i>sunnę</i> lub szariat. Wykorzystujące standardy AAOIFI i IFSB ^c oraz wybrane elementy MSSF oraz standardów IFAC.
Orientacja	Zorientowany na jednostkę ludzką lub podmiot gospodarczy.	Zorientowany na społeczeństwo.
Baza/podstawa	Racjonalizm ekonomiczny.	Dogmat jedności Boga.
Ujawnienia	Ograniczony zakres ujawnień informacyjnych jako sposób realizacji interesu publicznego.	Pełne ujawnienie informacji zaspokajające potrzeby informacyjne zgodne z szariatem.
Okres obrotowy	Periodyczny pomiar dokonań.	Rok księżycowy jako okres wymiaru zobligowań z tytułu Zakat.
Odpowiedzialność (w sensie <i>accountability</i>)	Personalna odpowiedzialność. Skupiona na jednostce posiadającej zasoby.	Publiczna odpowiedzialność. Skupiona na społeczności czerpiącej korzyści z wykorzystywanych np. przez przedsiębiorstwo zasobów.
Raportowanie	Dotyczy tylko transakcji i stanów o charakterze ekonomicznym. Wystandardyzowane, przygotowane przez audytora. Odnosi się do oceny stopnia wypełnienia zasady <i>true and fair view</i> .	Odnosi się do działań i stanów o charakterze społeczno-ekonomicznym i religijnym. Bardziej szczegółowe/wielowymiarowe, przygotowane przez audytora religijnego. Odnosi się do badania i oceny sprawozdań finansowych jak i sprawozdań pozafinansowych skupionych na procesach, kontraktach, osiągnięciach, pracownikach.

^a Sylwetka muzułmańskiego audytora jest przedmiotem rozważań prowadzonych w punkcie III. niniejszego opracowania.

^b Semantyczne rozróżnienie pojęć *responsibility* i *accountability* budzi wiele wątpliwości i dyskusji. Dla przykładu J. Adamek (2016, s. 176) stwierdza „Dokonując rozróżnienia między wskazanymi wyżej kategoriami przyjmuje się, że istota „odpowiedzialności” łączącej z angielskim pojęciem *accountability* odnosi się do stanu konieczności, zdolności i/lub umiejętności podejmowania i ponoszenia konsekwencji za efekty działań dokonywanych przez jednostkę ludzką (ich grupę czy tworzone przez nie podmioty), których rezultaty, dla zainteresowanych stron, przyjmują wymiar mierzalny. Odpowiedzialność tę można tu łączyć z tzw. „obliczalnością”/„policzalnością”, opartą na rachunku rezultatów (wiążąc ją zarazem z angielskim pojęciem *account* – rachunek, konto). Z drugiej strony, „odpowiedzialność” rozpatrywaną przez pryzmat angielskiego pojęcia *responsibility* traktować należy jako konieczność, zdolność lub umiejętność podejmowania i ponoszenia konsekwencji za samo działanie. To ujęcie postrzega „odpowiedzialność” jako stan i/lub proces definiujący określone, ogólne zobligowania o charakterze moralnym”.

^c *Islamic Financial Service Board*.

Podsumowując dotychczasowe rozważania, skupione na artykulacji i analizie istoty audytu religijnego sprawowanego w muzułmańskich instytucjach finansowych, warto podkreślić, że audyt ów postrzegać należy jako element koncepcji ładu korporacyjnego, stojącej na straży wartości islamu podzielanych przez interesariuszy zaangażowanych w działanie muzułmańskiego pośrednika finansowego. Jest on jednym z podstawowych wyróżników tzw. finansów muzułmańskich, definiując m.in. ramy i uwarunkowania działania ich podmiotów. Dzielać swe funkcje z tzw. zachodnią koncepcją audytu finansowego audyt religijny wykracza jednak poza jego tradycyjne ramy, odnosząc się do wymiaru łączonego ze sferą *sacrum* życia człowieka i jego działań, przedsięwziętych na niwie aktywności gospodarczej, przybierającej postać pośrednictwa finansowego.

2. Sylwetka i zadania audytora religijnego

Sylwetkę i zadania audytora stojącego na straży tzw. „islamskości dokonań” pośrednika finansowego łączyć należy z instytucją *hisby* i działaniami *muhtasiba* – czyli urzędnika, skupionego na monitorowaniu i kontroli działań oraz zapobieganiu niewłaściwym praktykom rynkowym, przeczącym zasadom islamu.

Pojęcie *hisby*, w swym literalnym znaczeniu kojarzone jest z kategorią „liczenia, pomiaru, odpowiedzialności, nagrody”, a historycznych, przedmuzułmańskich korzeni tej instytucji doszukuje się w greckim urzędzie *agronomosa* czy funkcjonującym w Cesarstwie Rzymskim urzędzie *edyla* (Bałdyga, 2015, s. 140). *Hisba*, jako religijna organizacja kontrolno-rewizyjna, skupia się na promowaniu i egzekwowaniu działań i zachowań podporządkowanych normom szariatu. Osobą realizującą te zadania staje się *muhtasib* (porównywany ze współczesnym audytorem), którego działanie ogniskuje się na (Lahsasana i in., 2013, s. 5) „wdrażaniu tego, co dozwolone/właściwe, a zabranianiu tego, co nieprawe”⁹. Charakteryzując rolę i znaczenie *hisby* oraz *muhtasiba* dla aktywności gospodarczej realizowanej w przestrzeni islamu wskazać należy, że istotą działań *muhtasiba* oraz jego głównym obowiązkiem było czuwanie nad tym aby:

- transakcje (i związane z nimi czynności) podejmowane przez ich strony pozostawały w zgodzie z prawem szariatu;
- wszystkie działania stron nawiązywanych kontraktów miały na uwadze zachowanie obowiązujących norm moralnych i etycznych wypływających z religii islamu;
- prowadzona działalność gospodarcza i jej podmioty były wyrazicielami idei promocji tego co dobre i pożądane (*halal*) i unikania tego złe/niepożądane (*haram*).

---

⁹ Zinstytucjonalizowanie *hisby* nastąpiło już w początkowym okresie istnienia islamu, a jej źródeł doszukiwać się można w treści Koranu, który m.in. stanowi „I niech powstanie spośród was naród, który wzywa do dobra, nakazuje to, co jest uznane, i zakazuje tego, co jest naganne. Tacy będą szczęśliwi!” (Koran, 2009, sura 3;104).

W swym historycznym wymiarze praktyczne działanie *muhtasiba*¹⁰ skupiało się m.in. na (Bałdyga, 2015, s. 142): regulowaniu poziomu produkcji i zapasów dóbr (zwłaszcza zapasów żywności), nakazywaniu ich upływniania, czuwaniu nad publicznym charakterem transakcji rynkowych (warunkującym przejrzystość cen), definiowaniu i znoszeniu ograniczeń w rozpoczynaniu działalności gospodarczej, ochronie stron transakcji kupna/sprzedaży przed stosowaniem niedozwolonych praktyk (np. oszukiwaniu na wadze, zawyżaniu cen, stosowaniu cen dumpingowych, ukrywaniu wad przedmiotu transakcji kupna sprzedaży), ograniczaniu tempa wdrażania innowacji wpływających na zmniejszenie zatrudnienia oraz rozstrzyganiu sporów dotyczących płac¹¹.

Uogólniając można stwierdzić, że zadaniem *muhtasiba* (w obszarze gospodarczym) była ochrona wolności ekonomicznej stron transakcji rynkowych oraz czuwanie nad tym, aby żadna z nich jej nie nadużywała, a przez to nie osłabiła pozycji drugiej, przy czym zarówno działania nadzorczy jak i nadzorowanych musiały pozostawać w zgodzie z obowiązującymi normami szariatu, stojącymi na straży ich praw i obowiązków¹².

Historyczne korzenie audytu religijnego dowodzą, że islam, już u swego zarania stworzył instytucję stojącą na straży najważniejszych zasad i wartości religijnych, moralnych oraz etycznych wraz z ich transformacją w każdy wymiar aktywności wyznawcy tej religii, w tym i jego aktywności gospodarczej. Działanie to stało się m.in. funkcją i wyrazem muzułmańskiej koncepcji odpowiedzialności, definiującej relacje i odpowiedzialność wyznawcy islamu wobec jego Boga (tzw. pierwotna odpowiedzialność) i członków *ummy* (tzw. wtórna odpowiedzialność)¹³. Idea odpowiedzialności, w sposób naturalny kształtuje i definiuje również zadania audytora religijnego (zob. tab. 2.), który w porównaniu ze swoim „zachodnim” odpowiednikiem, skupionym w głównej mierze na zapewnieniu i potwierdzeniu zgodności finansowego obrazu działalności podmiotu gospodarczego z obowiązującymi normami prawa, koncentruje się na szerszym zbiorze zagadnień, obrazujących fizyczną i mentalną odpowiedzialność przed społeczeństwem i Bogiem, zarówno jego samego, jak i poddanego audytowi podmiotu. Jak stwierdza M. Khan (Yazhiruni, Nurmazilah, 2012, s. 1641) „[...] w porównaniu do audytu konwencjonalnego zakres audytu w ramach islamu jest znaczenie szerszy [...] ukazując różne, społeczno-ekonomiczne aspekty prowadzonej aktywności gospodarczej. Jest to spowodowane faktem, iż audyt ten wypływa z podstawowych wartości muzułmańskiego społeczeństwa i zasad szariatu”.

¹⁰ Warto w tym miejscu dodać, iż za pierwszego *muhtasiba* uznaje się proroka Mahometa.

¹¹ Szerzej na temat odpowiedzialności i roli *hisby* oraz *muhtasiba* np. w: (El Ashker, Wilson, 2006, s. 260–284).

¹² Wg M. Khafa (2007, s. 9) taka rola *muhtasiba* wskazuje, że „[...] jego władza lokowała się pomiędzy nadzorem i doradztwem moralnym z jednej strony a prawnie wiążącym działaniem systemu sądowego z drugiej”.

¹³ Szerzej m.in. Adamek (2014, s. 16 i n.).

Tabela 2. Zadania audytora religijnego

Zadanie/odpowiedzialność	Charakterystyka
Ocena poprawności deklaracji co do generowania zysku lub straty z finansowanego przedsięwzięcia	Oparcie transakcji dłużnych na zasadzie podziału zysków i strat wynikające z zakazu <i>riba</i> (zakaz pobierania odsetek), wymusza na audytorach ocenę i wydanie opinii na temat poprawności i prawdziwości oszacowania zysków (strat) z finansowanego przedsięwzięcia dzielonych między strony kontraktu <i>mudaraba/muszaraka</i> . Ważna jest tu ocena nie tylko kategorii <i>stricte</i> ekonomicznych/finansowych, ale także tych, wpływających z norm religijnych i etycznych islamu, kształtujących np. poprawność transakcji uznanych za te, które definiują przychody i koszty
Ocena stosowanych praktyk zarządzania	Wydanie opinii kierowanej do dawców kapitału, na temat stosowanych metod, narzędzi i praktyk zarządzania powierzonymi zasobami z punktu widzenia ich efektywności, oszczędności i skuteczności wykorzystania. Obszar ten nabiera szczególnego znaczenia w sytuacji, gdy zewnętrzni dawcy kapitału nie są z góry zabezpieczeni poprzez naliczenie odsetek od wartości udostępnionego kapitału oraz fakt, że środki te mogą być angażowane przedsięwzięcia nieakceptowane przez islam
Ocena działań podmiotu audytu z punktu widzenia stosowania praktyk <i>bakh</i> i <i>tatfif</i>	Wydanie opinii na temat stosowania niedozwolonych przez islam działań skupionych na świadomym obniżaniu wartości/jakości przedmiotu transakcji, niosącym straty dla nabywcy (np. fałszowanie/obniżanie jakości sprzedawanej żywności, modyfikacja formuł produkcyjnych, czy np. zmiany w specyfikacji składników i surowców powodujące obniżenie jakości produkcji) oraz działań odnoszących się do poprawności ukazywania/stosowania miar i wag sprzedawanych produktów/towarów
Ocena działań podmiotu audytu z punktu widzenia dotrzymywania warunków nawiązywanych kontraktów	Wydanie opinii na temat faktu dotrzymywania warunków umów/kontraktów nawiązywanych przez podmiot audytu oraz wskazanie obszarów i przyczyn ich niedotrzymania
Ocena działań podmiotu audytu z punktu widzenia praktyk <i>ihthikar</i>	Wydanie opinii na temat stosowania niedozwolonych przez islam działań skupionych na świadomym gromadzeniu określonych dóbr, którego celem jest wywołanie stanu ich rynkowego niedoboru i zawyżaniu ceny
Ocena działań podmiotu audytu z punktu widzenia praktyk o charakterze <i>khiyanah</i>	Pojęcie <i>khiyanah</i> odwołuje się do oszustwa, nieujawniania prawdy, ukrytego naruszania warunków umowy. W przypadku audytu kategoria ta odnosi się do opinii na temat; defraudacji funduszy, fałszowania zapisów księgowych, uchylania się od opodatkowania, działań o charakterze <i>windows dressing</i> (podwyższania wartości aktywów)

Zadanie/odpowiedzialność	Charakterystyka
Ocena działań podmiotu audytu z punktu widzenia praktyk o charakterze <i>israf</i>	Wydanie opinii na temat prawidłowości wydatków audytowanego w kontekście działań o charakterze marnotrawstwa i/lub rozrzutności posiadanych środków, piętnowanych przez islam
Ocena działań podmiotu audytu z punktu widzenia praktyk o charakterze spekulacyjnym	Wydanie opinii i ewentualne ujawnienie działań spekulacyjnych, w tym i tych związanych z wymianą <i>bai 'al-sarf</i> „pieniądz na pieniądz” czy objętych zakazem <i>riba</i>
Ocena działań podmiotu audytu z punktu widzenia jego zobowiązania do opłaty zakat	Zakat, jako jeden z pięciu filarów islamu jest świadczeniem przekazywanym przez posiadających zasoby majątkowe przekraczające wyznaczony próg swej wartości/ilości (<i>nisab</i>) na rzecz osób potrzebujących, literalnie wymienionych w Koranie. Działając w interesie społecznym audytor wydaje opinię na temat poprawności ustalenia poziomu tego zobowiązania i jego regulacji
Ocena działań podmiotu audytu z punktu widzenia zastosowania i propagowania filantropii i aktywności społeczno-ekonomicznej podporządkowanej koncepcji <i>ihsan</i>	<i>Ihsan</i> -jest zbiorem różnych wartości, takich jak: uczciwość, ofiarność, współpraca, cierpliwość, wdzięczność, zaufanie, poczucie odpowiedzialności społecznej wynikające z przekonań religijnych. W raporcie audytora winna znaleźć się opinia na temat zakresu propagowania i przestrzegania zasad koncepcji <i>ihsan</i> w prowadzonej przez podmiot audytu działalności

Źródło: opracowanie własne na podstawie:

Uddin i in. (2013, s. 13–15), Yaacob (2012, s. 2673–2676).

Realizacji przypisanych funkcji musi sprzyjać zespół cech i norm, którymi w swym postępowaniu winien kierować się muzułmański audytor. W opisie tego elementu, definiującego istotę audytu religijnego, możemy odnieść się do regulacji *Code of Ethics for Accountants and Auditors of Islamic Financial Institutions* (AAOIFI 1998). Dokument ten stanowi, że wśród podstawowych powinności/wymagań stawianych przed praktykiem tego audytu znajduje się: prawość, szczerść, pobożność, sprawiedliwość, boża bojaźń, odpowiedzialność wobec Boga, powiernictwo. Cechy te wyznaczają podstawowe zasady etyczne, którym, w swym postępowaniu, podporządkować się ma audytor religijny¹⁴. Należy do nich zasada: wiarygodności, legitymizacji, obiektywizmu, kompetencji zawodowych i rzetelności, postępowania opartego na wierze oraz profesjonalizmu zachowania¹⁵.

¹⁴ Szerzej na ten temat np. Adamek (2016, s. 191–199; 2017, s. 43–45).

¹⁵ Chik (2011, s. 17), powołując się między innymi na żyjącego w XIII w. w Egipcie Ibrahima al-Dasuqi, sufickiego świętego, wskazuje, że *muhtasib* powinien:

- a) być pełnoletnim, zdrowym na umyśle i prawym muzułmaninem,
- b) posiadać opinię osoby religijnej, wyposażonej w wiedzę na temat prawa i jego celów,
- c) dobrze znać *sunne*,
- d) być szczery w swoich zamiarach mając wzgląd na *Allha* i nie być obłudnym,
- e) czynami potwierdzać swoje słowa, d/nie pożądać pieniędzy od innych i odmawiać przyjmowania darów od audytowanych.

3. Wyzwania wobec audytu religijnego

Analiza literatury przedmiotu¹⁶ oraz praktyki działania muzułmańskich instytucji finansowych, pozwalają wyodrębnić podstawowe wyzwania, jakie wobec audytu religijnego formułują współczesne uwarunkowania i środowisko, w którym przychodzi osiągać przypisane mu cele. W zbiorze tych wyzwań wyróżnić można m.in. kwestię: niezależności audytorów religijnych i ich kompetencji, zakresu ich odpowiedzialności i wpływu na działania MIF oraz organizacji i standaryzacji audytu religijnego (zob. tab. 3).

Tabela 3. Audyt religijny – wyzwania

Wyzwanie	Charakterystyka
Niezależność audytorów religijnych	Audyt religijny postrzegany jest, jako funkcja społeczna, wykonywana na rzecz społeczności muzułmanów. Aby mogła być ona wypełniana w sposób należyty należy zapewnić całkowitą niezależność audytorów od ciał zarządczo-kontrolnych funkcjonujących w MIF. Kwestia ta dotyczy głównie relacji zachodzących między Radą ds. szariatu, będącą elementem wewnętrznej struktury nadzoru religijnego, a działaniem audytorów religijnych (bez względu na ich umiejscowienie w operacyjnej strukturze tego audytu – audytor wewnętrzny vs. audytor zewnętrzny). W praktyce działania MIF pojawia się trudność oddzielenia i podziału ról i zadania Rady ds. szariatu i audytorów religijnych
Kompetencje audytorów religijnych	Poprawność procesu audytu religijnego wymaga znajomości prawa szariatu wraz z gospodarczym zastosowaniem jego regulacji oraz wiedzy z zakresu finansów i rachunkowości muzułmańskiej. Zgodnie z opiniami płynącymi z praktyki gospodarczej pojawia się trudność przypisania audytorom rzeczywistej, praktycznej wiedzy z tych dziedzin. Zarówno członkowie Rady ds. szariatu jak i audytorzy religijni wykazują często niedobory wiedzy ekonomiczno-finansowej ¹⁷ , a przez to ograniczają możliwość wypełnienia przypisanych im zadań. Sytuacja ta implikuje konieczność zwrócenia uwagi i rozwoju systemu edukacji sprzyjającego nabywaniu przez potencjalnych audytorów wymaganej wiedzy i umiejętności
Zakres odpowiedzialności audytorów religijnych i ich wpływu na decyzje MIF	Praktyka funkcjonowania MIF dowodzi faktu, że raport z audytu religijnego, (przekazywany ich organowi wewnętrznemu stojącemu na straży zgodności działania MIF z normami islamu) stanowi tylko element opinii Rady ds. szariatu przedstawianej zarządowi MIF, w ograniczonym stopniu wpływając na decyzje zarządza-

¹⁶ Zob. m.in. Kasim i.in. (2009), Kasim, Sanusi (2013), Haniffa (2010), Uddin i in. (2013).

¹⁷ Szerzej np. Adamek (2017).

Wyzwanie	Charakterystyka
	jących dotyczące produktów i usług świadczonych przez muzułmańskich pośredników finansowych. Fakt ten potwierdza ograniczoną odpowiedzialność audytorów za działania MIF i ich skutki, stojąc w opozycji do muzułmańskiej koncepcji tej odpowiedzialności, ponoszonej przez audytorów wobec interesariuszy, członków <i>ummy</i> i Allaha
Organizacja i standaryzacja audytu religijnego	Różnorodność formuł sprawowania nadzoru religijnego, umiejscowienia jego organów ich ról i kompetencji, w tym i organizacja, obszar oraz sposób realizacji audytu religijnego jest w świecie finansów muzułmańskich zróżnicowany, wyrażając nie tylko politykę samych MIF w tym zakresie ale także będąc funkcją środowiska politycznego, gospodarczego i regulacyjnego, w którym one działają. W tym wymiarze pojawia się ciągła potrzeba doskonalenia zasad tego audytu, jego operacyjnego przebiegu zarówno na poziomie krajowym jak i w wymiarze całego sektora finansowego gospodarki <i>halal</i> . Mowa tu m.in. o: wypracowaniu, promocji i wdrażaniu ponadnarodowych standardów nadzoru religijnego, działaniach skupionych na stworzeniu modelu integrującego audyt zewnętrzny i wewnętrzny czy też transferze dobrych praktyk między krajowymi systemami nadzoru religijnego)

Źródło: opracowanie własne na podstawie Uddin i in. (2013, s. 11–12), Yaacob (2012, s. 2673–2676), Lahsasna i in. (2013, s. 10–12, 20–21), Haniffa, (2010a, s. 4).

Warto pamiętać, że wykaz ukazanych wyżej problemów jest funkcją wielu zmiennych. Wśród nich, zdaniem autorów tego artykułu, krytyczne z punktu widzenia swego znaczenia i siły oddziaływania stają się:

- a) względna niedojrzałości współczesnego modelu finansów muzułmańskich i jego instytucji, której przejawem jest ciągłe poszukiwanie i doskonalenie formuł jego funkcjonowania;
- b) dynamika rozwoju pośredników finansowych, oferujących swoje usługi pozostające w zgodzie z normami szariatu¹⁸, opisywana m.in. szybkim przyrostem wartości ich aktywów, ich ekspansją ilościową i terytorialną, poszukiwaniem nowych produktów i formuł ich dystrybucji;
- c) specyfika obszaru tego audytu, obejmującego nie tylko wymiar doczesny działań i rezultatów osiągniętych przez jego podmioty ale także wyrażanego przez efekty i oceny odnoszone do kategorii niemierzalnych, łączonych z realizacją celów religijnych.

¹⁸ Mowa tu nie tylko o MIF, ale i o tzw. *islamic windows* „otwieranych” u konwencjonalnych pośredników finansowych.

Zakończenie

Podsumowując zagadnienie istoty i wyróżników audytu religijnego w muzułmańskich instytucjach finansowych, analizowane w treści tego artykułu, formułuje się następujące wnioski:

- jesteśmy świadkami intensywnych zmian zachodzących w strukturze globalnej gospodarki, implikowanych dynamicznym (ilościowym, wartościowym i terytorialnym) rozwojem jej elementu, tworzonego przez tzw. gospodarkę *halal* wraz z jej sektorem finansowym, podporządkowanym religijno-społeczno-ekonomicznym normom islamu;
- naturalne włączenie celów religijnych do operacyjnej i strategicznej wiązki zadań MIF, tworzy przestrzeń i uwarunkowania kształtujące istotę muzułmańskiej koncepcji ładu korporacyjnego, z jej elementem w postaci nadzoru religijnego, którego narzędziem i instytucją staje się audyt religijny – stojący na straży „islamskości” działań i dokonań jego podmiotu;
- potrzeba potwierdzenia zgodności działania MIF z normami religii i prawa szariatu traktowana jest jako wyróżnik muzułmańskiej formy pośrednictwa finansowego. Fakt ten wskazuje m.in., że dokonania MIF muszą być poddawane audytowi, który obejmuje nie tylko ich aspekt finansowy, lecz odnosi się do kwestii pozamaterialnych, wiązanych z etyką, moralnością i sferą sacrum interesariuszy, wchodzących w szeroki zbiór interakcji z takim pośrednikiem. Warto w tym miejscu dodać, że związki te odzwierciedlają i podporządkowują się muzułmańskiej koncepcji odpowiedzialności (pierwotnej i wtórnej), kształtującej wzajemne relacje między wyznawcą islamu, Allahem i *ummą*;
- historyczne korzenie audytu religijnego związane z instytucją *hisby* oraz zadaniami i pracą *muhtasiba* dowodzą, że islam już u swego zarania był wyposażony w narzędzie, dzięki któremu istniała możliwość sprawowania funkcji nadzorczo-kontrolnych i korygujących, umożliwiających kształtowanie pożądanых zachowań jego wyznawców zaś rynkowe/ekonomiczne znaczenie *hisby* i *muhtasiba* wpisuje się w współczesne cele i zadania audytu religijnego;
- współczesne wyzwania formułowane wobec audytu religijnego, odnoszone do jego sfery operacyjnej, regulacyjnej czy osobowej, stają się funkcją dynamiki zmian obserwowanych w sektorze finansów muzułmańskich i środowisku, w którym przychodzi realizować przypisane mu cele, wpływające z oraz podporządkowane religijnej i społeczno-ekonomicznej doktrynie islamu.

Kończąc rozważania na temat atrybutów audytu religijnego można posłużyć się słowami H. Yaacob H. i N.K. Donglah. Badacze ci stwierdzają, że (2013, s. 1) „kluczowym warunkiem funkcjonowania muzułmańskiego sektora finansowego jest posiadanie właściwego mechanizmu kontroli i równowagi, przybierającego formę audytu religijnego, dostosowanego do jego zadań i misji, którą jest [...] realizacja celów muzułmańskiego prawa”. W opinii autorów tego artykułu, powyższe słowa potwierdzają przyjętą w jego wstępie tezę, iż tożsamość kulturowa (religijna) opisująca przestrzeń realizacji funkcji przypisanych procesom audytu decyduje o ich treści i zakresie.

Literatura

- Accounting, Auditing and Governance Standards for Islamic Financial Institutions* (2010), Accounting Auditing Organisation for Islamic Financial Institutions (AAOIFI), Manama, Bahrain
- Adamek J. (2014), *Koncepcja odpowiedzialności w rachunkowości islamskiej*, [w:] H. Lelusz, R. Burchart (red.), *Współczesne problemy rachunkowości w teorii i praktyce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn, s. 13–23.
- Adamek J. (2016), *Finanse muzułmańskie – zagadnienia wybrane*, PWN, Warszawa,
- Adamek J. (2017), *Nadzór religijny nad muzułmańskimi instytucjami finansowymi*, „Bezpieczny Bank”, 2 (67), s. 38–51.
- Ayub M. (2007), *Understanding islamic finance: az keuangan syariah*, John Wiley & Sons Ltd, Chichester, <http://www.acarindex.com/dosyalar/kitap/acarindex-1424384539.pdf> (dostęp 31.05.2018r.)
- Bałdyga A. (2015), *Instytucja Hisby w Północnej Nigerii*, „Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja”, 25, s. 139–159.
- Chik M. N. (2011), *Shariah audit: Shariah perspective*, International Shariah Audit Conference, Kuala Lumpur, 9 May 2011, <http://www.iefpedia.com/english/wp-content/uploads/2011/06/SHARIAH-AUDIT-SHARIAH-PERSPECTIVE-MOHD-NAZRI-CHIK.pdf> (dostęp 12.02.2018).
- Code of Ethics for Accountants and Auditors of Islamic Financial Institutions* (1998), Accounting Auditing Organisation for Islamic Financial Institutions (AAOIFI), Manama, Bahrain.
- El Ashker A., Wilson R. (2006). *Islamic economics: a short history*, Brill, Leiden – Boston, <https://kanakji.com/media/4510/c116.pdf> (dostęp 31.05.2018).
- Financial Services Act* (2013), World Conference on Integration of Knowledge, Langkawi Malaysia, http://worldconferences.net/proceedings/wcik2013/toc/papers_wcik2013/WCIK%20112%20SURI-ANOM_read_shahrul.pdf. (dostęp 15.03.2017).
- Grais W., Pellegrini M. (2006), *Corporate Governance and Shariah Compliance in Institutions Offering Islamic Financial Services*, World Bank Policy Research Working Paper 4054, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/8901/wps4054.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Garas S.N., Pierce Ch., (2010), *Shari'a supervision of Islamic financial institutions*, „Journal of Financial Regulation and Compliance”, 18 (4), s. 386–407, <https://www.emeraldinsight.com/doi/pdfplus/10.1108/13581981011093695>, (dostęp 23.02.2018).
- Grassa R. (2013), *Shariah Supervisory System in Islamic Financial Institutions New Issues and Challenges: A Comparative Analysis between Southeast Asia Models and GCC Models*, „Humanomics”, 29 (4), s. 333–348, <https://www.emeraldinsight.com/doi/pdfplus/10.1108/H-01-2013-0001> (dostęp 20.02.2018).
- Haniffa R. (2010), *Auditing Islamic Financial Institutions. Islamic Finance: Instruments and Market*, QFinance, Bloomsbury Information Limited, UK, s. 109–112
- Islamic financial system: principles & operations* (2011), International Shari'ah Research Academy, Kuala Lumpur.
- Iqbal Z., Mirakhor A. (2011), *An introduction to Islamic finance: theory and practice*, John Wiley & Sons, Singapore.
- Iqbal M., Molyneux P. (2016), *Thirty years of Islamic banking: History, performance and prospects*, Springer, New York.
- Kasri R. (2009), *Corporate Governance: Conventional vs. Islamic Perspective*, Working paper, Social Science Research Network, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1685222 (dostęp 23.07.2014).
- Kahf M. (2007), *Islamic Government and Market Regulation: a Theoretical Framework*, Conference of Government in Islamic Economic, Iranian Association for Energy Economic, Tehran, Iran, [http://www.ieaoi.ir/files/site1/pages/maghalat/english_maghale/eghtesadeeslami_88_9_18_ghp\(20\).pdf](http://www.ieaoi.ir/files/site1/pages/maghalat/english_maghale/eghtesadeeslami_88_9_18_ghp(20).pdf) (dostęp 10.01.2018).
- Kashim N., Ibrahi, S., Sulaiman M. (2009), *Shariah Auditing in Islamic Financial Institutions: Exploring the gap between 'Desired' and 'Actual'*, „Global Economy and Finance Journal”, 2, (2), s. 1–11, [http://irep.iium.edu.my/13560/1/6\[1\].-Nawal_latest.pdf](http://irep.iium.edu.my/13560/1/6[1].-Nawal_latest.pdf) (dostęp 12.01.2018).

- Kasim N., Sanusi Z.M. (2013), *Emerging issues for auditing in Islamic financial institutions: Empirical evidence from Malaysia*, IOSR, „Journal of Business and Management”, 8 (5), s. 10–17, <http://iosrjournals.org/iosr-jbm/papers/Vol8-issue5/B0851017.pdf> (dostęp 07.01.2018).
- Koran (2009), przekład J. Bielański, Warszawa.
- Lahsasna A., Ibrahim S.H.M., Othman D.S. (2013), *Shariah audit: Evidence & methodology in Islamic finance*. Kuala Lumpur: International Centre for Education in Islamic Finance (INCEIF), <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.683.9097&rep=rep1&type=pdf> (dostęp 10.01.2018).
- Rahman, A.R.A. (2008), *Shari'ah audit for Islamic financial services: the needs and challenges*, Kuala Lumpur.
- Sadowski M. (2003), *Powstanie i rozwój islamskiej doktryny prawa /VII – IX w.*, „Przegląd Prawa i Administracji”, LV, s. 3–31.
- Shafii Z., Abidin A. Z., Salleh S. (2015), *Integrated Internal-External Shariah Audit Model: A Proposal towards the Enhancement of Shariah Assurance Practices in Islamic Financial Institutions*, IRTI Working Paper Series, Jeddah, 1436-7, https://ideas.repec.org/p/ris/irtiwp/1436_007.html (dostęp 23.03.2017).
- State of the Global Islamic Economy Report 2017/18*, (2017), Thomson Reuters.
- Uddin M.H., Ullah M.H., Hossain M.M. (2013), *An Overview on the Basics of Islamic Audit*, „European Journal of Business and Management”, 5 (28), s. 9–17, http://www.academia.edu/download/34176552/Overview_on_Islamic_Audit.pdf (dostęp 17.03.2017).
- Yaacob H. (2012), *Issues and challenges of shari'ah audit in Islamic financial institutions: a contemporary view*, 3rd International Conference on Business and Economic Research, s. 2669–2679, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2175700, (dostęp 20.03.2017 r.)
- Yaacob H., Donglah, N. K. (2012), *Shari'ah audit in Islamic financial institutions: The postgraduates' perspective*, „International Journal of Economics and Finance”, 4 (12), s. 224–239, <http://www.ccse-net.org/journal/index.php/ijef/article/viewFile/22128/14463> (dostęp 06.01.2018).
- Yussof S.A. (2013), *Prospects of a shariah audit framework for Islamic financial institutions in Malaysia*, „Islam and Civilisational Renewal”, 4 (1), s. 80–102, <http://www.icrjournal.org/icr/index.php/icr/article/download/131/127> (dostęp 08.01.2018).
- Warde I. (2000), *Islamic finance in the global economy*, Edinburgh, <http://iefpedia.com/english/wp-content/uploads/2011/03/Islamic-finance-in-the-global-economy-Ibrahim-Warde.pdf> (dostęp 31.05.2018).